

Любов Пархета

НАЦІОНАЛЬНО-ГУМАНІСТИЧНІ ОРІЄНТИРИ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ ЯК НАВЧАЛЬНОГО ПРЕДМЕТА

Українська література як навчальна дисципліна посідає важливе місце у системі загальної середньої підготовки школярів. Вона покликана не тільки давати учням широку літературну освіту, а й формувати їхні погляди, моральні переконання, характер, адже література як мистецтво слова охоплює людське життя, історію й сучасність людства в усій багатогранності. Українська література відіграє велику роль у вихованні людини як громадянина України з притаманними йому мораллю й інтересами, високою культурою праці й поведінки. Вона володіє великою силою емоційного впливу на особистість. Як витвір людської думки і почуттів, закріплений у написаному слові, що набуло суспільного значення, тобто як вид художньої писемності, література виникла і невинно розвивається на ґрунті народної уснопоетичної творчості. Джерело художньої літератури, як і фольклору, – життя, народ. Об'єкт літератури, її основу, як і інших галузей мистецтва, становить людина, людський світ – зовнішній і внутрішній, різноманітність людських взаємин і ставлень до дійсності, реальність з погляду особи, природа нашими очима. Це й дало підставу В. Сухомлинському образно називати літературу «людинознавством».

Мета статті – визначити основні національно-гуманістичні особливості української літератури як навчального предмета (на матеріалі педагогічної спадщини В. Сухомлинського).

Педагогічна діяльність В. Сухомлинського припадає на період, коли національне часто ототожнювалося з націоналізмом. Антиподом національного був інтернаціоналізм. Інтернаціональна модель школи, яка функціонувала впродовж багатьох десятиліть, не виправдала себе: культивування національного нігілізму, зневажливе ставлення до народних традицій і звичаїв, нехтування загальнолюдськими цінностями, – все це так чи інакше згубно відбивалося на формуванні духовності учнів, основ народної етики і моралі.

Ознайомлення дитини з навколишнім світом починається із сутності й особливості творчого потенціалу народу, зокрема, його словесної творчості. Василь Олександрович підкреслював, що відкриття дитиною світу починається з оволодіння нею найдорожчим духовним скарбом – рідним словом. Джерела і насагу для своєї педагогічної праці педагог черпав насамперед у народній мудрості, вважаючи, що повноцінне виховання школа може будувати лише на основі врахування тисячолітнього досвіду народної педагогіки.

Василь Олександрович починав свою педагогічну діяльність у кінці

40-х років і спочатку працював у строгих канонах авторитарної парадигми. У цей час комплексна система була засуджена й відкинута; література стала самостійним предметом.

У цей період на сторінках періодичних видань з'являються статті про те, яким має бути підручник з літератури для середніх і старших класів. Почалася робота з удосконалення навчальних книг, але в роки Великої Вітчизняної війни вона була загальмована. У перше повоєнне десятиріччя програми розвантажуються від застарілого або важкого для учнів художнього та дидактичного матеріалу; їхній зміст і обсяг приводиться у відповідність з пізнавальними можливостями школярів, що сприяло посиленню виховного впливу літератури на підростаюче покоління. Життя вимагало від авторів навчальних книг їхньої періодичної переробки та вдосконалення. У підручниках, що діяли в 50–60-і роки, методи і прийоми аналізу стають різноманітнішими, відповіднішими ідейно-художнім особливостям виучуваних творів; більше уваги приділяється їхній образній системі, створенню характерів, неповторній своєрідності кожного літературного твору, що вивчався за програмою, виразному читанню.

Відлига 1956 року дала могутній стимул інтелігенції Радянського Союзу. У цей час з'являється багато філософів, педагогів, які виступають з новими ідеями і концепціями.

У другій половині 60-х років ситуація в Україні різко змінилася: починається русифікація українських шкіл. Багато визначних письменників і педагогів зазнають переслідування (В. Стус, В. Симоненко, І. Світличний та ін.). У час наполегливого витіснення з ужитку української мови і всесоюзного цькування українського поета В. Сосюри за його вірш «Любіть Україну», Василь Олександрович мав неабияку патріотичну сміливість на весь голос заявити: «Батьківщина – це твоє рідне слово. Знай, бережи, збагачуй велике духовне надбання свого народу – рідну українську мову. Це – мова великого народу, великої культури. Українською мовою написані невмирущі твори Котляревського і Шевченка, Франка і Лесі Українки, Нечуя-Левицького і Коцюбинського. Українська мова живе у прекрасних піснях твого народу» [1, 4]. У 1968 році, коли кон'юнктурні критики паплюжили «Собор» Олеся Гончара, в якому він виступав на захист духовної спадщини, культури, мистецтва, рідної мови, Василь Олександрович пише листа і гаряче вітає письменника за справжнє мистецьке диво: «... роман став для нас немовби джерелом, з якого потекли струмки свіжої думки» [2, 402]. У цьому ж листі педагог порушує проблеми навчання і виховання любові до рідного слова. В. Сухомлинський зазначає, що мова належить до тих речей, які треба спочатку полюбити, а потім вивчити. І сьогодні залишаються актуальними слова із записника педагога: «Дві рідні мови – це так само безглуздо, якби ми намагалися уявити, що одну дитину народили дві матері. У дитини є

одна мати. Рідна. До смерті. До останнього подиху» [3, 6].

Особливо плідними у творчості В. Сухомлинського були шістдесяті роки. Одна за одною в періодичній пресі з'являються його статті про рідну мову й літературу, зокрема «Слово про слово» (1964), «Слово і мислення» (1965), «Слово рідної мови» (1968), «Стежка до квітучого саду» (1969), «Джерело Невмирущої Криниці» (1970).

У статті «Слово про слово» Василь Олександрович доводить, що слову належить першорядна роль. Він підкреслює, що одним з найважливіших засобів впливу на дитину є все ж таки слово. «Як без скрипки немає музики, без фарби і пензля – живопису, без мармуру й різця – скульптури, – пише вчений, – так без живого, трепетного, хвилюючого слова немає школи, педагогіки. Слово – це ніби той місток, через який наука виховання переходить у мистецтво, майстерність» [4, 2].

У статті «Слово рідної мови» В. Сухомлинський говорить про рідну мову як неоціненне духовне багатство, завдяки якому народ передає з покоління в покоління свою мудрість і славу, культуру і традиції, історичний, культурний, естетичний і побутовий досвід. Рідне слово він вважав тим невичерпним джерелом, з якого дитина пізнає найперші уявлення про навколишній світ, про свою родину, про рідне село чи місто, про Батьківщину. Педагог говорив, що людина, яка байдуже ставиться до своєї мови, а тим більше нехтує нею, – не любить свій народ, який породив її, не любить тієї землі, що живить її, не любить найдорожчого, що є в кожній людині, – своєї Батьківщини. Така людина не може бути патріотом своєї землі, бо патріотизм починається з любові до тієї домівки де народився, до тієї пісні, що співала мати над колискою.

У 1968 році в журналі «Українська мова і література в школі» була опублікована стаття В. Сухомлинського «Слово рідної мови» (перша стаття під однойменною назвою була опублікована весною 1965 року). Проте, як засвідчують архівні дані, Василь Олександрович надіслав її до редакції у вересні 1968 року зовсім під іншою назвою: сам Сухомлинський її назвав «Любов до рідного слова». Це була мужня, чесна, пристрасна і схвильована стаття про проблему навчання і виховання школярів засобами рідного слова у школі. На жаль, назва статті і її текст були перероблені у редакції, оскільки в тогочасних умовах усе піддавалося цензурі крізь призму пануючої ідеології. Але все ж педагог стверджував: «Мова великого українського народу – це зірка першої величини на небосхилі щасливого братства народів Радянського Союзу. Духовне життя нашого братства стало б похмурило і сумним, якби ця зірка не те що погасла, а навіть якби вона сяяла не так яскраво, як сяє нині».

Отже, на той час треба було мати велику громадянську мужність, щоб так сміливо, переконливо сказати про українське слово.

Одним із справжніх, педагогічних шедеврів В. Сухомлинського є праця «Стежка до квітучого саду», першою назвою якої була «Думки про

літературу в школі» [5]. Це схвильована, правдива стаття про вивчення літератури в школі. О. Мазуркевич зазначає, що образ рідного слова як «квітучого саду» Василю Олександровичу навіяла чудова поезія Максима Рильського «Мова», яку він дуже любив.

Весною 1970 року, в «Літературній Україні» з'явилася стаття В. Сухомлинського «Джерело Невмирущої Криниці» (лист до словесника). Це був не просто лист, а високохудожній твір про невмирущу криницю українського слова. На жаль, він став однією з останніх праць педагога про українську літературу.

Звертаючись до вчителів-словесників, Василь Олександрович закликав гаряче любити рідну мову, прищеплювати таку любов своїм учням, виховувати велику шану до слова. На думку В. Сухомлинського, на вчителів мови і літератури покладено велику відповідальність за подальшу долю рідного слова, адже саме від них багато в чому залежить, полюбить чи ні дитина рідну мову. Педагог переконливо зазначав: «Через посередництво слова дитина стає сином народу – ось у чому наша місія вихователя, дорогий друже, ось чому дитинство рідної мови я назвав би річчю відповідальною. За маленькою шкільною партою твориться народ – пам'ятаймо, це, дорогі мої друзі, словесники» [6].

Серед інших навчальних дисциплін літературі педагог надавав особливої уваги. Тому про яку б сферу діяльності школяра не йшла б мова (про розумову чи естетичну, моральну чи трудову й т.д.), В. Сухомлинський завжди опирався на художню літературу як на найбільш впливовий засіб виховання гармонійної людини. У літературному творі він бачив ту широту і багатогранність, що відкриває школярам простір для розумової, моральної і естетичної діяльності.

Література як навчальний предмет, зазначав В. Сухомлинський, відкриває шляхи до самостійного дослідницького підходу при аналізі як окремого художнього образу, так і художнього твору в цілому.

У другій половині 50-х років, коли виникла тенденція до скорочення гуманітарного матеріалу в програмах, В. Сухомлинський наголошував на значенні художньої літератури у вихованні психології праці в учнів. З цього часу актуальною проблемою була науково-технічна революція, тому перевага надавалася предметам природничо-математичного циклу. Це викликало протест у В. Сухомлинського, який вважав, що «гуманітарні предмети повинні бути важливим засобом, який формує і направляє духовне життя школярів, допомагає їм осмислити свою працю» [7, 91].

Цю ідею педагог послідовно втілював у життя. Щоб виховати в дітях працелюбство, допомогти їм «осмислити свою працю», В. Сухомлинський звертався до усної народної творчості, до української й зарубіжної класики і широко застосовував сучасні йому книги про працю, що було новим у 50-ті роки, коли ще не було уроків позакласного читання. Він проводив бесіди, конференції, диспути, твори за прочитаними книгами, маючи на

меті не лише показати повною мірою характер трудової людини, але й сформувати його у вихованців.

Однак трудове виховання засобами літератури, на думку педагога, передбачає розгляд теми праці в літературних творах, не лише як естетичної проблеми, в якій проявляється творча манера письменника, а головним чином як підготовка учня до трудової діяльності, чи то на уроці, чи в позакласній роботі, в школі, в побуті, родині, в житті взагалі.

Педагог наголошував на виключно великій ролі літератури в морально-естетичному вихованні учнів. На уроці літератури, за В. Сухомлинським, естетичне й моральне виховання здійснюється через залучення учня до світу краси, через виховання в ньому вміння відчувати прекрасне в мистецтві і в житті. Намагаючись сформувати в учневі особистість активну, діяльну, здатну створювати красу, В. Сухомлинський терпляче навчав дитину відчувати й сприймати цю красу в усіх галузях шкільного життя, в побуті, в поведінці людей і в своїй поведінці. А мистецтво як сфера художнього освоєння дійсності постійно було в центрі уваги педагога. Він використовував живопис на уроках літератури й під час написання творів. Він дбав про поліпшення музичної освіти учнів, вважаючи її одним із засобів осягнення поетичного слова.

Зрештою, виключного значення він надавав літературі як мистецтву слова. Але щоб це мистецтво стало дійсно засобом морально-естетичного виховання, на думку В. Сухомлинського, літературу не можна викладати так, як фізику, хімію, математику. Якщо в основу шкільного викладання літератури буде покладено лише переказування підручника (В. Сухомлинський має на увазі вивчення твору лише в аспекті однозначних соціологічних схем), якщо на уроці будуть лише розмови про літературу, але сама література, «її живе, трепетне слово» буде відсутнім, то це збіднить сприймання дітей, викличе в них байдужість, «притупить смак до прекрасного, викривить уявлення про естетичні цінності».

Джерелом істинної краси педагог вважав народне слово, що збереглося в казках, легендах, у прислів'ях і приказках. Тому в практиці естетичного виховання В. Сухомлинський широко застосовував народну творчість, учив школярів сприймати красу слова наших дідів і прадідів.

Роль літератури в загальній системі навчання В. Сухомлинський визначав тим, що вона не лише дає матеріал для всебічного виховання учнів, але створює своєрідну основу для всієї пізнавальної діяльності школяра. Саме на уроках літератури в учнів формуються навички читання й письма, без чого неможливе навчання, саме уроки літератури сприяють вихованню емоційного сприймання учня, що є основою знань.

Отже, віддаючи належне всім шкільним предметам, вважаючи, що кожен з них сприяє розвитку гармонійної особистості, В. Сухомлинський виокремлює літературу, що повинна, на його думку, виконувати особливу роль у становленні підростаючої людини. Ніякий інший предмет, на думку

педагога, не здатний такою мірою розвивати духовний світ школяра, виховувати його почуття, як література.

Література – сплав науки і мистецтва, у цьому специфіка шкільного предмета, який природно поєднує в собі чуття і свідомість, піднесеність і розумову діяльність. В. Сухомлинський природно поєднував великі дві сили – літературу і людину.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Виховання любові до рідної мови // Спр. 654. – 6 арк.
2. Коваль В.К. Слово про Олеся Гончара: нариси, статті, листи, есе, дослідження. – К.: Радянський письменник, 1988. – 647 с.
3. Сухомлинська О. В. Із записника В.О. Сухомлинського // Початкова школа. – № 10. – 1993. – С. 6.
4. Сухомлинський В.О. Слово про слово // Радянська Україна. – 1964. – 16 січня.
5. Думки про літературу в школі // Спр. 646. – 18 арк.
6. Сухомлинський В.О. Джерело Невмирущої Криниці // Літературна Україна. – 1970. – 28 квітня.
7. Сухомлинський В.О. Людина неповторна // Вибрані твори: У 5-ти т. – К.: Радянська школа, 1977. – Т. 5. – С. 80–96.